

VAJDA ANDRÁS

JELENTÉSTEREMTŐ MECHANIZMUSOK EGY PARASZTEMBER ÉLETTÖRTÉNETÉBEN

Történetek szövik át az emberi élet mindennapjait. Örömeiben éppúgy történeteket termel és forgalmaz az ember, mint bánatában, az élet szürke hétköznapijaihoz ugyanúgy történetek egész sorával kötődik, mint az élet nagy fordulóihoz. Úgy is mondhatnánk: adott közösségben azt, hogy kik vagyunk, hol a helyünk a világban, a rólunk szóló történetek (melyeket mi termelünk ki magunkról, és melyeket mások forgalmaznak rólunk) határozzák meg.

A történetek e rajzásában, ahol lassan az is kétségessé válik, hogy mi rendelkezünk előjogúsággal a történetekkel szemben, vagy pedig a rólunk szóló történetek azok, melyek minket meghatároznak¹, hajlamosak vagyunk átsiklani a nyelvi kódba foglalt üzeneten túl található rejtett világ fölött. Pedig az egyes történetek tartalmi üzenetükön túl az élet olyan dimenzióit is tartalmazzák, melyekről közvetlen úton talán soha nem is szerezhethünk tudomást, s melyek ismeretében a nyelvi kódba foglalt üzenet jelentése is módosul: értelmének, összefüggéseinek újabb rétegei tárulnak eléink.

Jelen dolgozat egy parasztember élettörténetének antropológiai vizsgálatát szeretné elvégezni. Arra szeretne választ kapni, hogy milyen feltételek mellett és révén jöhetett létre ez az élettörténet, melyek voltak azok az erővonalak, melyek vonzásában a beszélő vállalta azt, hogy emlékeit egyetlen összefüggő történetfüzérré, élettörténetté szervezi. Röviden a dolgozat ember és történet viszonyát szeretné vizsgálni, s e viszony mögött található világot leírhatóvá tenni. Éppen ezért a vizsgálódás során nem pusztán a nyelvi szöveget tartom kutatásra érdemesnek, hanem az összes többi kísérő körülményt is. Magát az eseményt, melyben a szöveg létrejött és kifejti hatását. Minden apró részlet fontos, mert ezek együttesen a szöveg környezetét alkotják, a kontextust.² Itt a kontextuson nem csak a keletkezés, az interjú készítésekor szerepet játszó eseménysort értem, hanem, tágítva a kört, az összes olyan tényezőt, mely – véleményem szerint – hozzájárult ahhoz, hogy az élettörténet szöveggé szerveződjön.

1. A dolgozat alapjául szolgáló gyűjtés tárgyát az 1926-ban született idős Vajda András – a továbbiakban V. A. –, nyugdíjas földműves élettörténete képezi. A gyűjtésre 2000. február 15-e és március 18-a között, egy nagyobb kutatási program keretében került sor Sáromberkén.³ A kutatási

¹ Vö. Tengelyi 1998. 525., ill. 1998b. 13.

² Hoppál 1998. 99.

³ Dumbrăvioara, Maros megye.

program célja személyes sorsokat ismerni meg, mert ezek egy korszak rejtve maradó szférájába engednek betekinteni.

2. Vajda András⁴ 1926-ban született egy négygyermekes parasztcsalád második gyermekeként, a Libáncson⁵.

Elemi iskoláit (1–4. osztály) Nagyvernyében végezte, első összefüggő emlékei is az iskolába járáshoz kötődnek.

A második világháború anyjával és két kisebb testvérével a tanyán éri. Ugyanis – apja tanácsát követve – nem csatlakoznak a menekülőkhöz, hanem kint maradnak a tanyán, a saját kezűleg készített óvóhelyre húzódva meg. Itt találja őket a bevonuló orosz hadsereg. Az oroszok kényszermunkára (hídépítéshez) viszik, de már a következő napon megszökik.

A háború befejezése után az illetékes hatóságok egy feljelentés nyomán letartóztatják illegális fegyvertartásért. A házkutatás során ugyan nem találják meg a fegyvert, ám az ezt követő megfélemlítések hatására előadja a rejtegetett géppisztolyt. Hadbíróság elé állítják, majd néhány kihallgatás után feltételesen szabadlábra helyezik. De még a következő év őszén belekeveredik egy verekedésbe: megver egy román vasúti jegyellenőrt, mert az *bozgornak* (hazátlan) nevezte. Ismét bíróság elé kerül, ezúttal fajgyűlölet vádjával. Ügyét a kolozsvári haditörvényszéken tárgyalják, ahova Marosvásárhelyről gyalog – őrsről őrsre kísérve (és verve) – küldik fel. A bíróság három hónap és egy napra ítélik el, valójában három évet és öt hónapot ül a börtönben. Először Kolozsváron, majd Szamosújváron a politikai foglyok között raboskodik.

Alig szabadul a börtönből, 1949 szeptemberében (áprilisban szabadul) behívják három hónap munkaszolgálatra Magyarrévra. A Kőrösre építenek gátat, ehhez kell a munkaerő.

1950. június 5-én ismét behívót kap. Kiscsűrre⁶ viszik a helyi állami gazdasághoz szezonmunkára, ahol kaszáláshoz, kapáláshoz és csépléshez osztották be, majd nemsokára hat társával áthelyezik Nagydisznódra⁷ állatgondozónak. Innen Bukarestbe viszik, ahol előbb a Scînteia-ház, majd a hőerőművek építésénél dolgozik. Az utóbbi helyen két társával kiszökik az alakulattól. Több napra magánzárkába kerül, majd áthelyezik a közeli cementgyárba a büntetett osztághoz. Itt egy alkalommal a szelelőhöz⁸ osztják be, ahol nem győzi a törmelék eltakarítását, aminek következtében le kell állítani az egész gyárt. Büntetésül magánzárkába teszik, de gyo-

⁴ V. A. élettörténetének szövege a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában található meg a 474/00 szám alatt, itt csak a szövegnek egy rövid kivonatát adnám tájékozódás végett.

⁵ Ez volt a neve a Maros bal partján elterülő, Sáromberkétől két, Nagyvernyétől (Ernei) négy kilométerre fekvő tanyának, melyet a nyolcvanas években számolt fel végleg a helyi közigazgatás.

⁶ Şura Mică, Szeben megye.

⁷ Cîsnădia, Szeben megye

⁸ V. A. a *groapa* (gödör) megnevezést használja.

morsavtúltengés miatt kénytelenek felmenteni, és könnyebb munkára beosztani. Így kerül a snagovi *Vasile Luca* farmra, ahol a halastó őre, majd az egyik mérnök teheneinek gondozója lesz. Decemberben áthelyezik a fieni-i cementgyárba, majd a Ialomitán folyó gátépítéshez viszik. Innen Lespedre⁹ kerül, majd Fogarasról¹⁰ bocsátják végleg haza. 1953. június 27-én szerel le.

Még ebben az évben udvarolni kezd leendő feleségének. A szülők ugyan ellenzik a két fiatal közeledését, de a lány teherbe esik, s így az esküvő elkerülhetetlenné válik. Ekkor már V. A. apja is sürgetni kezdi a nősülést.

V. A. összekülönbözik apjával, és kiköltözik egyik nagybátyjához Sáromberkére. Beáll a helyi répakitermeléshez szezonmunkára, s így némi jövedelemhez jut. November 12-én megszületik a fia, feleségül veszi E.-t.

A Libáncsra anyja kérésére 1955. január 4-én költözik vissza. Kezdetben a szülőkkel egy háztartásban élnek, de csakhamar nézeteltérések adódnak. Ezért a szülők elhatározzák, hogy külön házat építenek neki a Libáncson, de a néptanács nem engedélyezi az építkezést. Apja végül Sáromberkén vesz neki házat. V. A. ellenkezik ugyan, hiszen a keskeny belsőség nem alkalmas állatok tartására, gazdálkodásra, de nincs mit tennie, bele kell törődnie a gondolatba, hogy ezután a faluban fog élni. Hat évig tartó gürcölés után sikerül annyi pénzt összeszednie, hogy más házat vegyen, de közben megindul a kollektivizálás, s a házvásárlásra csak 1963-ban kerül sor.

V. A. az első hullámmal „nem ír be a kollektívbe”, őt és még néhány társát csak a következő évben tudják „beverni”. De még ekkor is sikerül némi földet fenntartani a család megélhetése céljából. Ám ennek hasznát sem sokáig élvezheti, hiszen 1972-ben a téesz ezt is elveszi.

Öccsét, F.-et baleset éri, ezért felkérlik, hogy költözzön be a Libáncsra, s vegye át apja gazdaságának irányítását. 1979-ben apja meghal, a következő évben pedig F. kiköltözik Sáromberkére, felajánlva V. A.-nak, hogy véglegesen költözzön be az apai házba, „legyen övé a Libáncs”. Három nyugalmas év következik V. A. életében, de aztán elkezdődnek a zaklatások. A néptanács és a kollektív meg akarja szüntetni a tanyát, a testvérek pedig ellene fordulnak, részüket kérik a libáncsi házból. Megindítják a hagyatéki tárgyalást, mely konfliktushelyzetet teremt. V. A. szabotálni próbálja a tárgyalást, nem jelenik meg, ám ez nem változtat a helyzeten. A törvényszék kimondja a végzést, de V. A. semmisnek nyilvánítja, nem hajlandó kiköltözni a tanyáról.

A családi viszálykodás egyik alkalmával F. a kezében lévő villával fejbe veri V. A. feleségét. Több évig elhúzódó eredménytelen pereskedés kezdő-

⁹ Lespezi, Iași megye.

¹⁰ Făgăraș.

dik, de a szándékos emberölés vádja végül polgáriüggé vedlik át, s felmentéssel ér véget a per.

Ám eközben, míg V. A. Bukarestben jár fellebbezés végett, testvérei hatósági erőkkel kilakoltatják a tanyáról, a házat pedig lebontják, a telket eladják. Ezzel örökre lezárul V. A. tanyai élete.

Változást V. A. életében a földosztás sem hoz. A neki járó földterületet testvérei birtokolják, s visszaszerzésében gyermekei sem állnak mellé. Sőt, a helyzet csak rosszabbodik: 1997-ben feleségét autóbaleset éri. Azóta ágyban fekszik, szinte magatehetetlenül. A balesetért V. A. és a szemtanúk szerint a sofőr volt a felelős, ám a törvényszék az ügyben a mai napig nem hozott döntést.

3. Mielőtt rátérnék az élettörténet és a mögötte meghúzódó, azt mozgató erővonalak és intenciók vizsgálatára, úgy gondolom, hogy érdemes volna röviden érinteni néhány olyan kérdést is, mely az élettörténet fogalmi behatárolásával kapcsolatos. Annál is inkább, mert nem teljesen érdektelen, hogy egy szövegre milyen kritériumok alapján nyomja rá a gyűjtő az *élettörténet* címkét.

Mikor a szakirodalom az élettörténet fogalmi kereteit megszabja, különböző fogalompárok segítségével teszi azt. Ilyenkor az élettörténet mellé egyrészt a visszaemlékezés, másrészt az életpálya fogalma kerül. Az első esetben az igaz történetek láncszerű összekapcsolódása révén keletkezett, nagyobb lélegzetű prózai epikumot visszaemlékezésnek nevezünk, ennek tudatosan átgondolt és megszerkesztett változatát pedig élettörténetnek.¹¹ A második esetben az életpálya a megtett utat jelöli, míg az élettörténet fogalmát a megtett életutat jelentéssel felruházó történet megjelölésére használjuk.¹² Vagyis, Keszeg Vilmos szavaival élve: „az életpálya a valóság birtokba vétele, mely maga is kulturális alkotás, az élettörténet pedig ennek szimbolikus megjelenítése”.¹³ Mindkét esetben közös vonás az, hogy az élettörténetet olyan retrospektív prózai elbeszélésnek tünteti fel a szakirodalom, melyet egy valóságos személy alkot, saját létéről, a hangsúlyt személyes létére helyezve.¹⁴

Ugyanakkor a szakirodalom arra is kitér, hogy az életrajzi vonatkozású történet csak akkor kezelhető élettörténetként, ha a szöveg legfőbb funkciója az életpálya megjelenítése.¹⁵ Tehát kanonikus értelemben akkor beszélhetünk élettörténetről, ha a szerző, az elbeszélő és a hős azonosak.¹⁶

A fentiekhez szükséges azt is hozzátenni, hogy a fogalom használatakor nem elég műfaji sajátosságokra hivatkozni, hiszen ahhoz, hogy élet-

¹¹ Küllös 1988. 259.

¹² Gyáni 1998. 300.

¹³ Keszeg 1995. 130.

¹⁴ Gyimesi 2000. 341.

¹⁵ Niedermüller 1988. 382.

¹⁶ A kérdésről részletesebben l. Gyimesi 2000. 341–342.

történetről beszélhessünk, szükséges egy, a szubjektum által birtokolt és tudatosan használt koncepció: mit jelent elmondani az élettörténetet, illetve ezt megelőzően, mit jelent az emlékezetben tárolni az életpálya teljes képét.¹⁷

A V. A.-val készített interjú során létrejött szöveget több szempontból is élettörténetnek tekintem: (1.) a szöveg egy olyan gyűjtés során keletkezett, ahol a felkérés arra irányult, hogy a beszélő mondja el élettörténetét; (2.) a felkérést követően a beszélő tudatosan és tervszerűen építette fel a szöveget, csak azoknak a történeteknek adva helyet benne, melyek beleilleszkedtek az akkor magáról megkonstruált képbe, anélkül, hogy szétfeosztették volna annak kereteit; (3.) a beszélő tudatosan vállalta a szöveggel való azonosságot, azt, hogy az általa elmondott szöveg egyéni életútjának megjelenítője. Ezt igazolja az elbeszélés kezdése is: *En, Vajda András, a nagygyermyei határan születtem, a Libáncsan. (...)*

4. A továbbiakban azt szeretném megvizsgálni, hogy melyek voltak azok a társadalmi események és jelenségek, melyek lehetővé tették, vagy egyenesen kényszerítették a beszélőt arra, hogy elvégezze az életútjára vonatkozó interpretációit, s életének egyes epizódjaira vonatkozó történelemből – a gyűjtő kérdésére – megszerkessze élettörténetét.

Itt, nagyon leegyszerűsítve a rendszert, három vonulatot különítenék el: először szót ejtenék azokról az általános tendenciákról, melyek a társadalom egészét érintették, másodsor beszélnék az általános tendenciák helyi változatairól és magáról a faluról, harmadszor pedig arról, hogy V. A. milyen funkciót tölt be a családban, illetve a falu társadalmában.

4.1. A 20. század közepétől kezdve a fokozott urbanizáció és iparosodás nyomán olyan lényeges változások következtek be a hagyományos paraszti társadalmakban, melyek szükségszerűen megváltoztatták a falu szellemi életét, s nyomot hagytak folklórájában is.¹⁸ A falu erkölcsi életének szabályozásában nagy szerepet játszó hagyományos folklórműfajok (mese, ballada stb.) helyét a pletyka, az igaz történet és az élménybeszámoló váltotta fel. Az így kialakult helyzetben megváltoztak a szórakozás módjával szemben támasztott igények is: az érdeklődés középpontjába az élet apró realitásai kerültek.¹⁹

Ugyanakkor fellazultak a beszélőközösségek keretei²⁰, mely nem csak azt vonta maga után, hogy eltűntek az amúgy is megszűnőben levő ritualizáltabb együttélési alkalmak, hanem azt is, hogy a mindennapi életet szabályozó kapcsolatvilág stabilitása is mélyen megingott. Ezzel pedig az identitás újratermelésének megszokott rendje bomlott meg.²¹ A beszé-

¹⁷ Niedermüller 1988. 382.

¹⁸ Vö. Küllös 1988. 251–253.

¹⁹ Vö. Nagy 2001.

²⁰ Vö. Keszeg 1995. 131–132.

²¹ Vö. Biró 1999. 8.

lőközösséget képtelen lekötni a mesélő, hiszen már nincs szükség a szövegeire. Közösség hiányában vagy elsorvad, vagy az új helyzethez illeszkedve írni kezd,²² de identitásának újradefiniálása mindenképpen szükségessé válik.

Ha egy képzeletbeli tengelyt húzunk, melynek két pólusa az elsorvadás illetve az átállás az írásra, V. A. valahol félúton található a kettő között. Ugyanis – bár V. A. beszélőközösségéhez csak a hozzá hasonló státussal rendelkező idősök tartoznak – a falu társadalmi keretei még biztosítanak számára néhány olyan alkalmat, melyek felhasználhatóak történetei előadására. Ám ezek az alkalmak egyre ritkulnak (V. A. előrehaladott kora miatt egyre ritkábban jár el otthonról), s a hallgatók száma is rohamosan fogy (egyre többen halnak meg abból a generációból, akik V. A. beszélőközösségéhez tartoztak). V. A. tehát naponta érezheti, hogy történetei alól kihull a létalap, s ugyanakkor egyre nagyobb szükségét érzi történetei elmondásának, identitása újratermelésének. Nem véletlen tehát, hogy szívesen kap az alkalmon, melyet a gyűjtő kínál fel neki.

4.2. A fentebb említett helyzetet árnyalendő, szólni kell néhány szót arról a környezetről is, melyben V. A. mindennapjai telnek.

4.2.1. A falu²³ a Maros középső folyásának bal partján elterülő második teraszon található. Egyaránt áthalad rajta a Szászrégent Marosvásárhellyel összekötő 15-ös országút, és a Dédát Székelykocsárdal összekötő 405-ös vasútvonal. A város közelsége (a városba jutás nem vesz fel többet 15–20 percnél) rá is nyomta bélyegét a falu társadalmi helyzetére. Ugyanis a „kollektivizálás” után, de főleg a 70-es években felerősödő mobilitásláz²⁴ következtében a falu aktív, munkabíró tagjai ingázó bér munkásként keresték meg kenyerüket. A fix fizetés nyújtotta stabilitásérzés következtében az emberek legfeljebb második műszakban foglalkoztak gazdálkodással, s ez a helyzet a földek visszaadása után sem változott meg. A földek megművelésével csak az idősebb generáció (60 év fölött) foglalkozik főállásban, illetve azok a fiatalok, akik a növekvő munkanélküliség miatt nem jutnak álláshoz.

Ilyen körülmények között a falu társadalmában egy egyre mélyülő törésvonal figyelhető meg. Egyfelől ott van az a réteg, amely az aktív munkaerőt képviseli, de amely, mivel- biztos állással rendelkezik, nem hajlandó, vagy csak igen kis mértékben hajlandó a földek fenntartását, megművelését vállalni. Másrészt pedig ott van az a főleg idősekből álló réteg, mely egész fiatalságát földközelen élte le, s akinek létfontosságú kérdés, hogy mi lesz földjeivel. A törésvonalat az is mélyíteni látszik, hogy e két

²² Vö. Keszeg 1995. 132.

²³ Itt most nem térek ki a falu történeti fejlődésének bemutatására. Ezzel kapcsolatban lásd Szabó Miklós (szerk.): *Sáromberke 1319–1994.*, ill. dr. Mózes András: *Adatok Sáromberke történetéhez.* I – IV. 1970. kézirat.

²⁴ Vö. Biró 1990.

generáció eltérő, egymással nagyon kevés közös vonást mutató életmodellek szerint valósítja meg életét, s mint ilyen, különböző életorientációval rendelkezik.²⁵ Míg az idősek számára a föld a létalapot jelenti, azt a gazdasági tőkét, mely számukra a falu társadalmában elfoglalt helyüket kijelölte, illetve biztosította, addig a fiatalabb generáció számára a föld nem jelent gazdasági tőkét, számára a megélhetés és a jólét alapja a nagy fizetést biztosító munkahely. Ez viszont alapjaiban kérdőjelezi meg az idős generáció társadalomban és családban betöltött pozíciójának létjogosultságát.

Nem véletlen tehát, hogy az idős generáció fokozatosan elvesztette hatalmi pozícióját, s mind a társadalomban, mind pedig a családban háttérbe szorult, marginalizálódott. Ez lehet az egyik kiváltó oka annak, hogy az idős generáció főleg múltra irányuló történeteket termel ki, s minden alkalmat kihasznál, hogy ezeket előadhassa. Az ilyen alkalmak számukra az önmagukkal való szembenézés, az identitáskeresés kényszerű lenyomataiként értelmezhetőek.²⁶ A társalgás kitüntetett szerepet kap életükben, hiszen ez az egyedüli esemény, mely során színre léphetnek a társadalomban, illetve a helyzetbe kerülhetnek, szemtől szemben tapasztalhatják társaikat.²⁷

Ezekre a beszélgetésekre bárhol sor kerülhet: szomszédolás alkalmával, italozás közben, disznótorozás, névnapozás, vagy éppen temetés esetén. Egyedüli feltétele, hogy a beszélő partnerre találjon, olyan valakire, aki rendelkezik azzal a kellő alappal, melyre felépítheti a társalgást.²⁸ Ugyanis ahhoz, hogy valódi beszélgetés alakuljon ki beszélő és hallgató között, közös kell legyen az emlékezetük, a múlttal kapcsolatban kell legyen valamilyen közös, egybevágó információjuk.²⁹ Ezt a közös alapot pedig – esetünkben úgy tűnik – a felértékelt múlt képe, a földekhez való különös viszonyulás, és nem utolsósorban a státuszvesztés érzete biztosítja.

Tehát a történetek előadói és hallgatói egyaránt az idős generációból kerülnek ki. Ennek a ténynek több oka is megemlíthető: egyrészt ők azok, akik a társadalom szélére kerülve önigazolásra, identitásuk újradefiniálására kényszerültek, másrészt pedig ők azok, akik rendelkeznek a történet megértéséhez szükséges értékrenddel, egyedül ők tudják összevetni a szöveg belső világát saját világukkal.³⁰

A fentebb említett beszélési alkalmakon kívül az idős generáció legfennebb a családban mondhatja el történeteit, ám az esetek többségében a család is értetlenül áll szemben a történetekkel, hiszen ezek egy

²⁵ Vö. Turai 2000. 75.

²⁶ Vö. Túros 1994. 110.

²⁷ Vö. Oláh 1996. 158.

²⁸ Páczkán é. n. 5.

²⁹ Hoppál 1998. 101.

³⁰ Uo. 110.

olyan világról és egy olyan értékrendről szólnak, mely számukra idegen, saját világképükkel össze nem egyeztethető. Éppen ezért elhatároló manővereket alkalmaznak a történetekkel, s mint ilyen, a történetek előadóival szemben. Ezt vagy verbálisan, vagy különböző gesztusok alkalmazásával teszik.³¹

Ha mégis létrejön egy idős–fiatal dialógus, akkor az rendszerint csak a felszínen mozog,³² s eleve csak bizonyos típusú történetek előadására alkalmas. Ilyen párbeszéd, ha nagyon leegyszerűsíténem a képletet, két esetben lehetséges: (1.) ha a hallgató még gyerek, ilyenkor a történet az esti mese szerepét tölti be, illetve (2.) ha a beszélő olyan történetet ad elő, mely humort áraszt. Ebben az esetben a hallgató csak a komikumra fogékony, a szöveg által kínált értékrenddel nem tud mit kezdeni. Tehát ebben az esetben a beszélő nem éri el a kívánt hatást, hiányérzete marad.

Nem véletlen tehát, hogy ha a gyűjtő – jöjjön az kívülről, vagy legyen a közösség tagja – érdeklődést mutat a történetek s a bennük foglalt világ iránt, készséggel mesélik neki történeteiket, s még a diktafon adta kényelmetlenséget is hajlandók elviselni. Úgy is mondhatnám, hogy az a kényszer, hogy helyzetben legyenek (l. fennebb), és identitásukat újratermeljék, nagyobb vonzóerőt koncentrálnak, mint amekkora taszítóerőt kivált belőlük a „leketlen gép” jelenléte, az a tudat, hogy hallgatójuk valójában csak egy gép, hiszen a gyűjtő, ha mégoly érdeklődést is mutat a történetek iránt, nem képes a hallgató feladatát teljes mértékben betölteni (erre még visszatérünk).

4.2.2. A falu társadalmában betöltött szerepét illetően V. A. az idős generációhoz tartozik, annak is ahhoz a rétegéhez, mely esetében a marginalizáltság igen magas foka figyelhető meg. E jelenség több okkal is magyarázható: (1.) V. A. életének jelentős részét az átlagtól eltérően a falutól mintegy két kilométerre található tanyán töltötte. A faluba csak a nyolcvanas évek elején költözött be végleg, mikor testvérei hatóságilag kilakoltatták a tanyai házból. (2.) V. A. a faluba kerülve sem tudott az ott adott normák szerint élni, életét merőben más életstratégiák szerint rendezte be. Ezzel pedig családját is hátrányos helyzetbe hozta. (3.) A pereskedések és az eltérő életvitel következtében mind testvéreivel, mind gyermekeivel konfliktusba került.

4.2.3. V. A. állandó konfrontációban van családjával. A nagy családdal (testvérei, azok gyermekei) azért, mert ők az okai, hogy a tanyát elhagyni kényszerült, s mint ilyen, minden rosszról, ami ennek utánna őt érte, ők tehetnek. A szűkebb családdal (gyermekei, unokái) pedig azért, mert azok nem a V. A. által éltetett értékrend szerint élnek, illetve nem hajlandóak elfogadni V. A. életvitelét és primátusát a családban.

³¹ Vö. Gagyí 1994.

³² Ennek egyik oka az lehet, hogy a fiatalok szelektíven fogadják be az idősek történeteit. Vö. Mohay 1980. 116.

Érthető tehát, hogy V. A. történeteivel nem a család felé fordul, ez amúgy sem fogékony azok iránt, hanem más irányban keres befogadókat, s örömmel fogadja el a gyűjtő felkérését, hiszen ezzel alkalma nyílik az öngazolásra. Újra fontosnak érezheti magát, hiszen történeteivel felől érdeklődnek, arról, ami meghatározza helyét a világban. Vagyis a gyűjtőben öngazolóját, saját életlátásának, identitásának legitimálóját lelta fel. Hogy ez mennyire így van, az abból is kiolvasható, hogy milyen nagy gondot fordít a szöveg megszerkesztésére. Három alkalommal is belekezd a mesélésbe, de mindannyiszor abba is hagyja, mert úgy érzi, nem olyan „szépre” sikerült, amilyennek ő szeretné. De a későbbiek során is többször kikapcsolatja a diktafont, amíg a soron következő részt „begyakorolja”.

5. Mielőtt rátérnék azoknak a tényezőknél a vizsgálatára, melyek közvetlenül hatottak az élettörténet megszületésében (értem ez alatt a felkérést és az ezt követő visszaemlékező-szerkesztő munkát), érdemes volna néhány szót szólni a hallgató (gyűjtő) és beszélő viszonyáról is.

Mint már fentebb is szó esett róla, az élettörténet elmondása során egy aszimmetrikus viszony alakult ki. Ugyanis az egész beszélgetés alatt benem motoszkált az a sejtés, hogy a gyűjtés során nem tudtam, nem tudhattam teljes egészében megfelelni a hallgató státusának. Ehhez ugyanis hozzátartozott volna az is, hogy időnként állást foglaljak az elmondottakkal kapcsolatban. Megjegyzéseket fűzök az elmondottakhoz, rákérdezzek részekre, illetve magam is hasonló történetekkel szolgáljak. Egyszerűen úgy viselkedek, mintha V. A. beszélőközösségének tagja lennék. Ám mindez a gyűjtés adta lehetőségek mellett kivitelezhetetlen volt.³³ Ebben a helyzetben V. A. számára csak az hozhatott némi enyhítést, hogy vérségi kapcsolat fűzi hozzám, így a beszélő mintegy „a családnak” beszélt. Ám ennek a helyzetnek azért is fontos szerepet tulajdonítok, mert gyermekkoromtól ismerem ezeket a történeteket. Nem véletlen az, hogy éppen V. A.-t kértem fel élettörténete elmondására. Ugyanakkor azáltal, hogy az egyes történetek ismertek voltak már korábban is előttem, lehetőségem nyílt annak megfigyelésére, hogy ezek a történetek az élettörténet hálójába kerülve milyen transzformációkon mentek keresztül, illetve megfigyelhettem, hogy az egyes történetek közül melyek kerültek át az élettörténet szövegébe, és melyek hulltak ki.

6. Az élettörténet felkérésre keletkezett. Itt ez alatt azt értem, hogy, bár az egyes történetek már a felkérés előtt is készen álltak, és számos előadás során begyakorlódtak, ilyen formába, ahogy most olvasható, az élettörténet csak a felkérést követő beszélgetések alkalmával szerveződött.

³³ Ezt arra értem, hogy eleve úgy láttam hozzá a gyűjtéshez, hogy feltett céloim volt a lehető legkevesebb kérdés közbeiktatása.

A gyűjtés során, a szemtől szembeni beszélgetés alkalmával mintegy kikényszeríttem V. A.-ból a saját életútra vonatkozó interpretációt.³⁴ Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, hogy elkerüljem azt a látszatot, miszerint csupán passzív szemlélője voltam az élettörténet szerveződésének, nem tettem egyebet, mint rögzítettem azt, amit mások mondtak.³⁵ Ugyanis, ha elfogadjuk azt, hogy a verbális élettörténet önmagában nem létezik, hanem egy speciális szituációban, a mesélő és a hallgató interakciójában konstituálódik³⁶, be kell látnunk, hogy a gyűjtés során – akaratomon kívül is – kulcsfontosságú szerepbe kerültem. Hiszen én voltam az, aki fizikai jelenlétével lehetővé tette, hogy a kommunikáció beinduljon, s mint ilyen hogy az élettörténet elmondható legyen. Világos tehát, hogy az élettörténet nem egy autonóm, csak a beszélő életpályájának függvényében konstituálódó szöveg, hanem sokkal inkább a kutató és a bennszülött közti nyelvi interakció immanens része.³⁷ A kutató adottságai (figyelőképessége, érdeklődésének intenzitása, stb.) rányomják bélyegüket a keletkező szövegre. Ha a gyűjtő kellőképpen figyel, igyekszik az egyes, feléje irányuló gesztusokra – a helyzet adta lehetőségek közt – megfelelően reagálni (ezt legtöbb esetben megteszi egy egyszerű fejbólintás is), akkor a gyűjtés sikerrel jár, de ha a gyűjtő figyelme lankad, megsérti a kialakult helyzet kommunikációs szabályait, az előadó is elbizonytalanodik, s ez érezhető lesz a szövegen is. Az előadó a szükséges visszajelzések hiányában elveszti azt az alapot, melyre a történet elmondásához szüksége van (a partnert), s a beszélgetés kisiklik. Más szóval a gyűjtő a szituáció által meghatározott szöveget rögzíti, a gyűjtés során szükségszerűen és kikerülhetetlenül hatást gyakorol a vele szemben álló szubjektumra, s ez visszatükröződik az élettörténetben.³⁸

Ez nemcsak abban érhető tetten, hogy maga az élettörténet egy külső ráhatás eredményeként állt össze szöveggé, illetve abban, hogy a gyűjtés során fizikai jelenlétem elkerülhetetlen volt, hanem abban is, hogy egy-egy nagyobb szerkezeti egység befejezése után V. A. minduntalan kérdésekkel ostromolt. Mindenekelőtt az érdekelte, hogy amit elmondott, megfelel-e elvárásaimnak. Ilyenkor mindig kikapcsoltatta a diktafont, és előre elmesélte a soron következő részt. Ez több szempontból is figyelmet igényel: (1.) az így teremtett szünetben alkalma nyílt arra, hogy az egyes események időkoordinátáit tisztázza, illetve, hogy az események körülményeit pontosítsa a feleségével folytatott beszélgetés során (ebben rea-

³⁴ Vö. Biró 1994. 66.

³⁵ Ellenkezőleg, mind a folklórgyűjtés gyakorlata, mind a rendszerelméleti kutatások megegyeznek abban, hogy a gyűjtő szerves része a rendszernek, és nem végezhet megfigyeléseket, nem dolgozhat ki, és nem írhat le ismereteket anélkül, hogy ne változtatná meg az általa vizsgált rendszert. Vö. Réthey Prikkel 1991. 6., ill. Niedermüller 1988. 318–383.

³⁶ Niedermüller 1988. 380., ill. Küllös 1988. 251.

³⁷ Niedermüller 1988. 380.

³⁸ Uo. 381.

lizmusra való törekvése érhető tetten); (2.) lehetősége nyílt a beszélés során némán maradt gyűjtőt – vagyis engem – igazi párbeszédre provokálnia. Ez a tény két okból is jelentőséggel bírt számára: egyrészt bizonyosságot nyert afelől, hogy amit már elmondott, nyelvi és tartalmi megfogalmazását illetően megfelel elvárásaimnak, másrészt lehetősége nyílt arra, hogy viszonyulásra kényszerítsen a hallottakkal szemben. Hiszen azáltal, hogy rákérdezett a szöveg elfogadhatóságára, az egyes részek összeillesztésének hogyanjára, állásfoglalásra kényszerített. Ki kellett lépnem a magam tanult, távolságtartó pózából, és teljes értékű beszédpartnereként kellett viszonyulnom a történethez. Míután ez megtörtént, engedélyt adott a történet rögzítésére. Tehát úgy tűnik, hogy itt a gyűjtő második szerkesztővé lép elő, ezt a szerepet megosztva a szerzővel.³⁹

7. A fentiekben láthattuk, hogy az interjú esetén erőteljes volt a kívülről-irányítottság⁴⁰, a gyűjtő személye szervezőerőként volt jelen az élettörténet-mondás aktusában. De nem csak a gyűjtő jelenléte létfontosságú a szöveg létrejöttében, hanem legalább ilyen fontos a beszélő szervezőképessége, az a mód, ahogyan a beszélő élete eseményeit történetté tudja formálni, illetve ezt megelőzően az eseményeket emlékezetében tudja tárolni.

7.1. Mielőtt rátérnék a szövegszerkesztés aktusának vizsgálatára, néhány szót kell ejtenem arról a folyamatról is, amely lehetővé tette múltbeli események jelenbe való áthagyományozását, az emlékezetről.

Gyáni Gábor arra figyelmeztet, hogy az emlékezés sokkal inkább konstrukciós kérdés, mint reprodukció⁴¹, Jeffrey K. Olick és Joyce Robbins pedig az emlékezés folyamat jellegét hangsúlyozza, mely lehetővé teszi, hogy a megtörtént események helyzettől és elbeszélői intenciótól függően más-más módon jelenítődjenek meg.⁴² Vagyis úgy tűnik, hogy a múltat a jelen hozza létre, mely – mint ilyen – alakítható. Nem véletlen tehát, hogy V. A. élettörténetébe csak azokat az emlékeket, életének azon eseményeit – pontosabban a róluk szóló interpretációkat – vette be, melyek a jelen perspektívájából értelemmel telítődtek, melyek hozzájárultak a magáról termelt imázs megteremtéséhez, s mint ilyen identitása újratermeléséhez.

Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy az emlékezés során az egyén egy bizonyos séma segítségével konstruál, ez vezeti emlékei megtalálásában és rendszerezésében.⁴³ Az emlékezés során az egyén az egy csoportba tartozó eseményeket összekapcsolja (integráció folyamata), más-

³⁹ Gyáni 1998. 301.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 298.

⁴² Olick–Robins 1999. 31., ill. 36.

⁴³ Gyáni 1998. 298., ill. Pléh 1979. 108.

részt pedig az eseményeket kronológiai sorrendben igyekszik visszaadni.⁴⁴ Ez a két jelenség egyszerre és együttesen hat az emlékezés során. Ezzel magyarázható az, hogy – bár az elbeszélés az események kronológiáját követi – a mesélés során végig érezhető egyfajta oda-vissza járás, az a mód, ahogyan a történet szálait a beszélő hol elhagyja, hol pedig visszatér hozzájuk.

7.2. A beszélő szerkesztőkészsége alatt azt a módot értem, ahogyan élete eseményeiről tárolt emlékeit felidézi, és szöveggé formálja. Ennek a szerkesztő munkának több szintje különíthető el. Először is azt kell megemlíteni, hogy az élettörténet már előre megszerkesztett történetek füzéréből tevődik össze. Vagyis itt egy kétlépcsős szerkesztési módról kell beszélni. Létezik egy előzetes szerkesztési fázis, mely évtizedek csiszoló, alakító jegyeit hordja magán, melynek során a történetek sajátos szint és formát nyertek. Ezt belső indíttatású automatikus szervező elvnek nevezhetjük. Ehhez járul hozzá egy, a felkérés által aktivizált tudatos szerkesztői aktivitás, melyben a gyűjtő is szerepet kap (l. fennebb). Mi ez utóbbi szerkesztőmunka vizsgálatára szeretnénk fektetni a hangsúlyt, mert vizsgáladásunk szempontjából ez bír jelentőséggel (ebben mutatható ki leginkább az identitáskeresés aktusa). E szerkesztő munka vizsgálata során két kérdésre kell reflektálnunk: (1.) mire támaszkodik V. A., mikor elmeséli életét, ill. (2.) ez a szerkesztés-elbeszélés milyen funkcióval bír?

7.2.1. Az élettörténet előadása során a beszélő egy bizonyos séma alapján építi fel a szövegét, melybe aktívan belejátszanak az alkotó produktív képességei⁴⁵, de meghatározó erővel bírnak a felkérés során felállított követelmények is. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy, bár az élettörténetét elbeszélő ember számára nem áll rendelkezésre olyan motívumkészlet, mint a mese előadójának, létezik a társadalom által jóváhagyott elv arról, hogy mi és milyen formában kerülhet bele a szövegbe.⁴⁶

7.2.2. Ez a szerkesztői munka ugyanakkor egyfajta válogatást, a meglévő anyag átrendezését is jelenti, melynek funkciója a szöveg előkészítése az új jelentés hordozására. A beszélő a szöveg keretei között a valóság egy sajátos rekonstrukcióját végzi el⁴⁷, az interpretáció és az igazság nevében hoz létre a reális helyett egy másik világot, az „értelmetlen” világból egy „túlértelmezettet”.⁴⁸ Tehát a szerkesztői munka nem csak a szöveg, hanem a jelentés megkonstruálására is irányul.

Esetünkben a jelentés megkonstruálásában nagy szerepe volt a felkérésnek. Ez ugyanis azt tette nyilvánvalóvá V. A. számára, hogy életében volt valami, ami megőrzésre érdemes. Volt benne valami olyasmi, ami

⁴⁴ Pléh 1979. 107.

⁴⁵ Uo. 108.

⁴⁶ Vö. Páczkán é. n. 239.

⁴⁷ Niedermüller 1988. 383.

⁴⁸ Gyimesi 2000. 339–340.

mások számára is fontos, élete tükör lehet másoknak. A felkérés tehát új dimenziót adott V. A. történeteinek, melyre a meglévő szövegek nem voltak teljesen felkészülve. E felismerés vezette V. A.-t arra, hogy minduntalan történetei elfogadhatóságáról kérdezze a kutatót, illetve, hogy az itt felmutatott önképet másmilyennek mutassa meg, mint általában. Ezért maradtak ki a szövegből olyan történetek, melyeket egyébként V. A. szívesen mesélt hallgatóinak. Ugyanis a verekedésekről, csínytevésekről szóló kisebb történetek nem illettek bele abba a képbe, mely a kanonizált, kifelé mutatott énképét hivatott megjeleníteni.

Ezért marad ki az a történet, mely arról szól, hogy miként szolgált elégítet magának azért, mert a szomszéd legény egy összekülönbözést követően beárulta a hatóságoknak illegális fegyvertartásért. De így hullnak ki a halászkalandokról szóló történetek is az élettörténet hálójából. Az első történet azért marad ki, mert itt nem a szenvedő ember, hanem a bosszúálló hős jelenik meg, a halászkalandok pedig azért, mert a napokig, sőt hetekig elbolyongó, könnyelmű ember alakja, mely belőlük ránk néz, nem illik a tiszteletet követelő családfő képéhez.

A humort árasztó történetek végképp kimaradtak (ezek amúgy sem képesek a monumentalitást szolgálni), helyüket pedig olyan történetek vették át, melyek a „mostoha sorsot” mesélik el. Így az élettörténet még tragikusabb szintre öltött. Ha összevetjük az itt létrejött énképet a más alkalmakkor forgalmazottal, azt mondhatjuk, hogy az aktív hős helyét a sorsot elszenvedő ember képe váltja fel. A szenvedés erénnyé válik, helytállása, kitartása pedig hőstettnek minősül.

8. Ugyanakkor azáltal, hogy az élettörténet átértékelődött, és funkciója is árnyaltabbá vált (egyrészt V. A. identitásának újraértelmezését kell biztosítani, másrészt tükör kell legyen mások előtt), előadásmódja is megváltozott. Nagyobb hangsúlyt fektet az előadás hogyanjára: a nyelvi megformálásra (ez főleg a kezdésnél volt megfigyelhető, amikor háromszor is belekezdett a mesélésbe, mert úgy érezte, nem mondja elég szépen) és szerkesztésre. Minden fontosabb rész a hely- és az időkoordináták pontos megjelölésével indul, a beszélés minden esetben csak az apró mozzanatok tisztázása után válik folytathatóvá. Tehát az élettörténet esetén a helyzet-orientáltság mellett a témaorientáltság is hangsúlyt kap.⁴⁹

A hangnem emelkedetté válik, a szavak használatában a választékosságra törekszik. Egyszerűen az egész történetmondás a ritualizáltság jegyeit hordozza magán. Ez főleg akkor lesz nyilvánvalóvá, ha összevetjük a hangszalagokra rögzített szövegek előadásmódját a szünetekben elmondottakéval. Itt világossá válik, hogy a ritualizált nyelvre való áttérést a diktafon bekapcsolásának pillanata jelenti. Ez főleg a hangnem változásában figyelhető meg, de a nem rögzíthető gesztusnyelvből is jól kivehető

⁴⁹ Keszeg 1993.

volt. V. A. a szünetekben folytatott beszélgetések során lépten-nyomon kiszólt a történetekből, humoros célzásokat tett (ennek célja a feszültség feloldása, a közvetlenség érzetének megteremtése), ezzel szemben a rögzített szöveg esetén arca merevvé vált, hangja ünnepélyessé. A beszédpartnerre alig vetett pillantást, mintha nem is neki, hanem a diktafonnak beszélne.

A ritualizáltság magas fokát az is mutatja, hogy az egyébként mindenki számára elmondható történetek most csak a gyűjtőnek szóltak. A társadalmi szempontból nyitott történetmondás szokását a zárt történetmondás váltja fel. Ez alatt azt értjük, hogy míg eddig a történetek minden olyan hallgató számára szóltak, akik hajlandónak látszottak a hallgató szerepét betölteni, most felesége kivételével, aki ágyban fekvő beteg, csak a gyűjtő lehetett jelen a beszédaktuson. A látogatóba érkező lányát és unokáját pedig rövid idő után különböző okokra hivatkozva elküldte otthonról.

9. Láthattuk tehát, hogy a 20. század második felének iparosodó-városiasodó társadalma olyan helyzet elé állította az idősebb generációt, melyben két lehetőség állt rendelkezésére: elfogadja az új értékrendet, s mint ilyen, marginalizált szerepét a falu társadalmában, vagy küzd e helyzet ellen, ám így még inkább marginalizált helyzetbe kerül.

V. A. a két lehetőség közül a másodikat választotta. Minden adódó beszélési alkalmat kihasználta arra, hogy történeteit elmondhassa, s ezáltal megszerült identitását helyreállítsa, de ez nem társadalmi pozíciójának visszanyerését eredményezte, hanem épp ellenkezőleg, kiszorulását a társadalomból. Éppen ezért a kutató felkérése V. A. előtt új lehetőségeket tárt fel, identitása helyreállítóját, társadalmi pozíciójának rehabilitálóját látta meg a kutatóban. Mivel V. A. faluja társadalmában nem találta meg azt a beszélőközösséget, melynek élettörténetét (értsd: élete történeteit) maradéktalanul elmondhatta volna, a falutól távol eső világ felé fordult, itt talált hallgatókra. Azt is mondhatnám, hogy a modern technika vívmányait felhasználva juttatta el mondanivalóját hallgatóihoz. Ám ez azzal jár, hogy V. A. többé nem várhat visszajelzéseket történeteire nézve.⁵⁰ Hogy erre mennyire igényt tart, az abból is látható, hogy a gyűjtést követően több alkalommal is arról faggatott, hogy „mit szóltak” Kolozsváron élettörténetéhez, hogyan reagáltak elolvasására.

Végezetül még csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy miután V. A. rájött, hogy élettörténete olvasóitól nem várhat visszajelzéseket, már csak egy maradt fontos számára: emléket állítani életének, megállítani a rohanó időt. Élettörténetének elmesélése számára nem maradt más, mint egy utolsó kísérlet az öngazolásra, így szolgáltatott igazságot magának az elszenvedett sérelmekért.

⁵⁰ Vö. Keszeg 1995. 132–133.

Természetesen az elemzés során számos kérdés megválaszolatlanul maradt, az élettörténetnek számos értelmezési lehetőségét nem tudtam kibontani. Annál is inkább, mert egy leírás sem lehet teljes, főleg nem tökéletes. Ugyanakkor arra is felhívnam a figyelmet, hogy az itt olvasható leírás – mint minden más is – modellt épít, s mint ilyen bizonyos fokig torzít is. A kutató soha nem képes a megfigyelt valóságról önmagában rögzített benyomások, élmények maradéktalan visszaadására, éppen ezért a leírás során folyton absztrakciókba bocsátkozik. Akárcsak az élettörténet szerzője egy bonyolult viszonyrendszer helyett egy értelmezett, túlértelmezett rendszert tár az olvasó elé.

Szakirodalom

BIRÓ A. Zoltán

1990 *Intézmény – képviselő – civil társadalom*. In: *Átmenetek (A mindennapi élet antropológiája)*. I. 5–15.

1994 *A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya* (kutatásmódszertani tanulmány). *Antropológiai műhely*. Csíkszereda, 56–71.

GAGYI József

1994 *Marginalizált személy egy székely faluban*. *Antropológiai műhely*. Csíkszereda, 87–94.

GYÁNI Gábor

1998 *Emlékezés és oral history*. *BUKSZ* 297–302.

GYIMESI Tímea

2000 *Önéletírás: delírium vagy dadogás*. (Marguerite Duras szeretői kapcsán). *Literatúra* III. 338–350.

HOPPÁL Mihály

1998 *Folklor és közösség*. Budapest, 99–110.

KESZEG Vilmos

1993 *A tartalom szerveződése a beszédszakásokban*. *Korunk* 8. 23–30.

1995 *A népi élettörténet műfajáról Zsigmond Erzsébet kézírata ürügyén*. In: *Zsigmond Erzsébet: Sirató (Életem panaszos könyve)*. Kolozsvár, 129–134.

KÜLLŐS Imola

1988 *Igaz történet, élettörténet, önéletrajz*. In: Vargyas Lajos (szerk.): *Magyar néprajz*. V. Budapest, 251–266.

MOHAY Tamás

1980 *Migráció és élettörténet. Tapasztalatok a határátlépés és határváltoztatás során (1920 – 1960)*. In: Hoppál Mihály – Frank Tibor (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. II. Budapest, 113–129.

NAGY Olga

2001 *A népmesétől az oral history-ig*. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *KJNT Évkönyve*. 9. 135–161.

NIEDERMÜLLER Péter

1988 *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*. *Ethnographia* XCIX. 176–387.

OLICK, Jeffrey K. – ROBINS, Joyce

1999 *A társadalmi emlékezet tanulmányozása a „kollektív emlékezettől” a mnemotikus gyakorlat történeti szociológia vizsgálatáig*. Replika 9. 19–43.

PÁCZKÁN Éva

é. n. *Kopasz föld. (Mentalitás és szövegvizsgálat egy élettörténet elemzése alapján)*. KJNT, Kolozsvár, kézirat

PLÉH Csaba

1979 *Szövegre emlékezés és hagyományozás*. Ethnographia XC. 106–110.

2001 *Az elbeszélte történelem a pszichológiában*. Kézirat

RÉTHEY RIKKEL Miklós

1991 *Az igaz történet*. Debrecen

TENGELYI László

1998a *Élettörténet és önazonosság*. Holmi 4. 525–543.

1998b *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest

TURAI Tünde

2000 *A gazdasági tőke*. In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos (szerk.): *KJNT Évkönyve*. 8. 70–84.

TÚROS Endre

1994 *Identitáskereső emlékezés*. Antropológiai műhely. Csíkszereda, 107–114.

